

Brännpunkter öst

redaktör SOFIA UGGLA

Brännpunkter öst

Mänskliga rättigheter i de forna sovjetrepublikerna

ERSATZ

Tack till Folke Bernadotte-akademin för ekonomiskt stöd till utgivningen av denna antologi. Tack också till redaktionsrådet på Östgruppen för demokrati och mänskliga rättigheter, utan vars hjälp, kunnande och goda kontakter denna bok aldrig hade kommit till stånd.

© Ersatz 2007 samt resp. författare

Översättning från vitryska Martin Uggla (Bjaljatski), från ryska Kristina Jubel (Tofan) och Sofia Uggla (övriga texter)

Fotografer Christofer Herwig (s. 104),

Erik Petersson (s. 158, Mirzojeva), Natasha Alexeeva (s. 157, Gefter), Robert Hårdh (s. 157, Bjaljatski)

Omslag Christer Jonson

Omslagsfoto Christer Jonson

Grafisk form inlaga & sättning Ola Wallin

Korrekturläsning Ola Wallin

Tryck Spindulys, Litauen 2007

ISBN 978-91-88858-42-9

www.ersatz.se

www.ostgruppen.se

MARTIN UGGLA | SVERIGE

De brinner för en bättre framtid 9

ALES BJALJATSKI | VITRYSSLAND

Jag är lycklig över att ha fötts i detta land 19

ZJANNA LITVINA | VITRYSSLAND

I begynnelsen fanns ordet... 35

JURIJ TJUMAK | UKRAINA

Ukrainas snattrande gäss 47

PAVEL KUTSEV | UKRAINA

Jag anför inga klagomål 61

TATIANA TOFAN | MOLDAVIEN

Befria kvinnan! 83

GULTJEHRA MIRZOJEVA | TADZJIKISTAN

Vägen till slaveri 97

MADINA MAGOMADOVA | TJETJENIEN

Ovissheten är en utdragen tortyr 115

VALENTIN GEFTER | RYSSLAND

Ryssland – fast i rättslösheten 127

STAS NAUMENKO | UKRAINA

Meningen med livet 141

Presentation av författarna 157

De forna Sovjetrepublikerna

DECEMBER 2000. Rysslands Soldatmödrakommitté håller kongress i staden Brjansk. Ett femtiotal kvinnor – och några män – från hela Ryssland har samlats i kommunhusets hörsal. Själv sitter jag på en av de bakre bänkraderna. Jag ser mig omkring i lokalen. Förmodligen har den en gång varit riktigt ståtlig med sina parkettgolv och tunga röda gardiner. Nu andas den snarare unket förfall. 9

På den stora scenen står ett par bord, en talarstol och så i bakgrunden en stor Leninbyst i vit sten. Den känns något malplacerad och jag funderar över varför den finns kvar, varför ingen har plockat ner den och ställt in den i ett förråd eller helt enkelt kastat den på soptippen. Men kanske är det inte så enkelt? Kanske är den för tung för att flyttas i en handvändning?

Tjetjenien representeras på kongressen av Madina Magomadova, ordförande i organisationen Tjetjeniens mödrar. När hon begär ordet och går fram mot talarstolen blir stämningen plötsligt laddad. Madina börjar tala:

– Jag vill säga något om Tjetjenienkriget.

En viss oro uppstår. Det andra Tjetjenienkriget har pågått i drygt ett år och många av de närvarande har drabbats personligen, antingen av det här kriget

eller också av det föregående i mitten av 90-talet. Några har mist sina söner. Motsättningarna mellan ryssar och tjetjener har vuxit i det ryska samhället, och konflikten innebär en psykologisk anspänning som inte heller soldatmödrarna är förskonade från.

10 Plötsligt reser sig två kvinnor från sina platser och går med bestämda steg mot utgången, gråtande.

Den ena vänder sig om och ropar:

– Hur kan ni bjuda in en tjetjen till vår kongress?

Den andra kvinnan tillägger:

– Tjetjenerna mördar ju våra barn!

De slår igen dörren hårt bakom sig. Ett kort ögonblick är det helt tyst, sedan följer ett dämpat sorl.

Madina står kvar i talarstolen och jag förundras över att hon lyckas behålla sitt lugn. Hon har själv upplevt krigets brutalitet och mist nära anhöriga.

Sorlet lägger sig och det blir åter tyst. Det känns som om Madina ser oss alla rakt in i ögonen när hon med lugn och klar stämma bryter tystnaden med just de ord som måste sägas i just den stunden:

– Ingen av oss vill ha det här kriget. Det är ett krig mot både det ryska och det tjetjenska folket. Och därför måste vi arbeta tillsammans för att stoppa det.

Jag ryser i hela kroppen under Madinas anförande, såväl av det hon säger som av hennes genomträngande blick. När hon så småningom talat klart brister åhörarna ut i en varm applåd. Spänningen släpper och kongressförhandlingarna kan fortsätta.

Senare samma dag väljs Madina Magomadova in i Rysslands Soldatmödrakommittés styrelse. Det är

en viktig markering av enighet i kampen mot kriget och övergreppen i Tjetjenien. För mig innebär det också ett bevis på att det trots allt finns många som är beredda att stå upp för alla människors lika värde och rättigheter även under de mest påfrestande förhållanden.

11

Tre år senare sitter vi hemma i vårt kök i Uppsala. Madina är i Sverige för att hålla föredrag och delta i en manifestation mot Tjetjenienkriget. Vi talar om de personliga risker som är förknippade med hennes engagemang. Hon vet att hon är illa sedd av ryska myndigheter. På Moskvas flygplats har hon några dagar tidigare blivit stoppad, utfrågad och kroppsvisiterad innan hon fått stiga på planet till Stockholm. Av säkerhetsskäl sover hon sällan på samma ställe två nätter i rad. Hon vet också att andra människor kan hamna i fara bara genom att ha kontakt med henne, bara genom att bära hennes visitkort på sig. Vi undrar om hennes offentliga engagemang i utlandet riskerar att leda till ett ökat hot mot hennes säkerhet. Madina tror inte det. Hon tror snarare att hon blir skyddad av att synas i internationella sammanhang. Det är svårare att ge sig på någon om man vet att det kommer att uppmärksammas i utlandet, menar hon.

Jag slås åter av den sinnesro som Madina ständigt utstrålar. En trygghet mitt i en kringflackande och stundtals kaotisk tillvaro. Till synes oberörd avslutar hon vår diskussion:

– Jag är egentligen inte rädd för att dö. Jag är nästan femtio år. Jag har fått leva ett helt liv.

12 *Juni 2006.* Jag är på ett kontor i Minsk tillsammans med den obotlige optimisten Ales Bjaljatski. Han summerar utvecklingen efter det vitryska presidentvalet i mars samma år. Mer än tusen personer greps och dömdes till fängelsestraff. En presidentkandidat sitter häktad, anklagad för »huliganism«, och riskerar flera års fängelse. Studenter har slängts ut från sina universitet. Anställda har fått sparken. Myndigheternas press på det civila samhället, på oppositionspolitikerna och på de oberoende massmedierna blir bara hårdare och hårdare.

– Nu kan det vända när som helst, kommenterar Ales med ett hoppfullt leende.

Ales Bjaljatski leder en av Vitrysslands viktigaste människorättsorganisationer, Vjasna. Han var en förgrundsfigur redan i den vitryska demokratirörelsen under Sovjetunionens sista år. Ett otal gånger har han gripits och dömts till fängelse på grund av sitt engagemang för mänskliga rättigheter. Han vet av egen erfarenhet hur viktig medmänniskors solidaritet är för den som drabbats av regimen förtryck, vare sig det handlar om moraliskt stöd eller något annat, mer handfast.

Jag följer med honom till en sportaffär. Senare samma dag ska han och några andra från Vjasna ges sig iväg till Saligorsk strax utanför Minsk. De ska åka dit för att stötta en grupp hungerstrejkande ungdo-

mar som meddelat att de bland annat är i behov av sovsäckar. Ales studerar affärens utbud noggrant innan han bestämmer sig.

– Det får inte vara den allra enklaste sorten. De måste vara hyfsat bekväma, grabbarna har det jobbigt nog ändå! konstaterar Ales och köper sju sovsäckar.

13

Precis som Madina Magomadova riskerar Ales Bjaljatski ständigt att utsättas för repressalier från dem han kritiserar. Han säger att han inte känner någon rädsla, men har ändå låtit montera upp en övervakningskamera utanför sitt hem. På så sätt kan han och hans familj åtminstone känna sig lite tryggare när dörrklockan ringer.

Det känns onekligen som en ödets ironi att människor som kämpar för andras rättigheter själva löper så stor risk att råka illa ut, men i den här delen av världen är mönstret tydligt: Att arbeta för mänskliga rättigheter är ofta liktydigt med att leva under ett visst hot, antingen från myndigheter eller också från andra aktörer med starka intressen i illegala verksamheter som människorättsförsvararna försöker bekämpa.

Madinas ord om att den internationella uppmärksamheten fungerar som ett skyddskar tomt inombords när jag den 7 oktober 2006 får höra att den ryska journalisten Anna Politkovskaja mördats i trappuppgången utanför sin lägenhet i Moskva. Hon var världens kanske mest kända kritiker av

Tjetjenienkriget. Det skydd som detta medförde var uppenbarligen inte tillräckligt.

14 Sedan Sovjetunionen rasade samman 1991 har de forna delrepublikerna utvecklats på olika sätt och delvis i olika riktningar. Det gäller inte minst situationen för de mänskliga rättigheterna. Syftet med denna antologi är inte att ge en heltäckande och detaljerad redovisning av den utvecklingen.

Vi i Östgruppen för demokrati och mänskliga rättigheter vill i stället lyfta fram de människor som befinner sig i utvecklingens centrum. Vi vill låta dem som arbetar konkret för mänskliga rättigheter dela med sig av sina erfarenheter, berätta med egna ord om de problem som de är sysselsatta med och därigenom samtidigt ge en bild av hur de själva tänker och ser på sin verksamhet. Det blir ofrånkomligen ett både begränsat och subjektivt urval, men vår förhoppning är att det ändå ska visa på bredden av det människorättsarbete som bedrivs i Östeuropa och Centralasien i dag.

Skribenterna är hämtade från Östgruppens kontaktnät inom människorättsrörelsen i denna region. Det är människor som lägger ner nästan all sin tid och kraft på att skapa ett fungerande samhälle. De ser sitt eget engagemang som en plikt gentemot sig själva, sin omgivning och inte minst efterkommande generationer. De är uppfyllda av rättspatos och brinner för den demokrati som de vill se förverkligad.

De medverkande är alltså samtliga aktivt enga-

gerade i arbetet för mänskliga rättigheter. Några arbetar brett med främst medborgerliga och politiska rättigheter. Andra är fokuserade på specifika sakfrågor. Perspektiven skiftar liksom villkoren och förutsättningarna för deras arbete. Samtidigt finns det gemensamma nämnare. Den tydligaste är 15 kanske det sovjetiska arv som på olika sätt gör sig påmint i allas berättelser. Leninbysten i Brjansk har många motsvarigheter, i såväl bildlig som bokstavlig bemärkelse.

Sovjetepoken innebar ett omfattande och direkt förtryck av hundratals miljoner människor. Men den satte också djupa spår som inte försvann tillsammans med den sovjetiska statsbildningen 1991. Människors rättsuppfattning påverkades under mer än 70 år av ideologiskt styrda krafter utan minsta respekt för den enskilda människans värdighet. Det resulterade bland annat i en misstänksamhet mot alternativa idéer och en genuin rädsla som fortfarande lever kvar i mångas inre. Det resulterade också i genomkorrumpade samhällen, som inte låter sig reformeras smärtfritt från en dag till en annan.

Trakasserier. Fysisk och psykisk misshandel. Fängslanden. Försvinnanden. Våldtäkter. Mord. Den kontext som de här representerade människorättsförsvarearna verkar inom är i många avseenden deprimerande. Samtidigt är de själva kanske de främsta symbolerna för hoppet om en bättre framtid. Och

de skulle inte orka fortsätta om de inte trodde på positiva resultat.

16 Man kan således skönja en viss optimism och framtidstro i de flesta texterna. Till detta bidrar också skribenternas starka och stolta övertygelse om att de faktiskt har rätt, och att de därför en dag kommer att stå på den vinnande sidan. Och om nyckeln till att förstå många av dagens problem återfinns i det sovjetiska arvet så är denna optimism utan tvekan befogad. Tiden går och de ungdomar som nu växer upp kommer sakta men säkert att få en allt viktigare betydelse för samhällsutvecklingen. De har inte fostrats i samma isolerade och ideologiserade värld som de äldre generationerna. »De bär inte på något totalitärt ok, de föddes fria«, som Stas Naumenko skriver i sitt bidrag.

Vi som gladdes åt förändringarna i början av 90-talet fick sedermera se hur den positiva utvecklingen kom av sig i flera av de forna sovjetrepublikerna. En uppenbar och viktig lärdom av detta är att det tar lång tid att reparera ett samhälle som så länge varit så illa. Det handlar inte bara om att införa ett formellt demokratiskt styrelseskick, utan också om så mycket annat. Inte minst viktigt är att upplysa människor om vilka rättigheter de faktiskt har. Dessutom krävs det ett omfattande arbete för att förändra attityder och invanda tankemönster.

En annan lärdom är att stödet från omvärlden är oerhört viktigt. Att de demokratiska krafter som

kämpar mot auktoritära regimer behöver hjälp utifrån är lätt att inse. Men behovet är minst lika stort när de sedan ska försöka bygga upp nya fungerande samhällsstrukturer efter att kampen mot förtrycket har vunnits. Och det långsiktiga arbete som måste till för att underhålla demokratin och ytterligare förbättra efterlevnaden av de mänskliga rättigheterna är naturligtvis också viktigt att stödja. 17

Tatiana Tofan, som arbetar för kvinnors rättigheter i Moldavien, undrar i inledningen av sin text hur hon ska lyckas få läsare i Sverige att verkligen förstå vidden av de moldaviska kvinnornas utsatthet. Motsvarande fråga är relevant att ställa om flera av de problem som beskrivs i denna antologi. Några är förvisso aktuella också i Sverige, till exempel den bristande respekten för hbt-personers, narkomaners och hivsmittades rättigheter. Och våld i hemmet drabbar även svenska kvinnor. Men det finns ändå en väsentlig skillnad, dels beträffande problemens omfattning, dels i fråga om samhällets förmåga och vilja att hantera dem.

Kanske är det omöjligt för oss svenskar att inse hur starkt människorättsförsvarare i till exempel Vitryssland och Tjetjenien känner för begrepp som demokrati och mänskliga rättigheter. Vi har varit så förskonade att vi börjat ta dem för givna och nästan glömt bort deras innebörd.

När Ales Bjaljatski häromåret intervjuades av Sveriges Radio frågade reportern om det var nå-

got särskilt han skulle vilja framföra till de svenska lyssnarna. Svaret kom snabbt och borde stämma till eftertanke:

– Förstå att uppskatta er frihet!

18 Ett sätt att visa sin uppskattning av friheten är att verka för att fler ska få ta del av den. Vi hoppas att du som läser denna bok också ska bli inspirerad till engagemang för demokrati och mänskliga rättigheter.

ALES BJALJATSKI

Jag är lycklig över att ha fötts i detta land

ALLA som arbetar för mänskliga rättigheter har sin egen unika historia om hur deras engagemang en gång började. Själv hade jag alltid drömt om att utforska den vitryska litteraturen, jag studerade litteraturvetenskap vid universitetet och fortsatte sedan som doktorand. Det var i mitten av 80-talet och jag satt i en av de slutna specialavdelningarna i Vetenskapsakademiens bibliotek. Där fick man bara vara om man hade särskilt tillstånd och där låg tusentals »ideologiskt inkorrekta« böcker oåtkomliga för vanliga läsare.

Jag räknade ut att ungefär en tredjedel av allt som hade skrivits på vitryska under 1900-talets första hälft – den »nya« vitryska litteraturens blomstringsperiod – effektivt hade gömts undan på grund av författarnas »inkorrekta« åsikter eller deras i censurans ögon misslyckade levnadshistorier. Dessutom fann jag hundratals helt okända namn på författare, historiker, konstnärer, litteraturvetare och publicister som dött i samband med Stalins kulturella utrensning på 30-talet. Den vitryska intelligen-tian hade nästan blivit helt uttraderad och minnet av den hade också noggrant dolts för eftervärlden i bibliotekets hemliga gömslen.

Jag förstod då ursprunget till den rädsla som hade